

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104883>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Waarschijnlijk is niet lang daarna ook de kap aangebracht. Tenslotte is in 1944-1945 een zestal nieuwe misericordes gesneden, deels met een eigentijdse iconografie, zoals uit het overzicht al is gebleken is. De misericordes van beeldhouwer M. van der Poel kregen onmiddellijk felle kritiek, positief en negatief; de Rijksdienst Monumentenzorg, bij monde van de directeur, E.O.M. van Nispen tot Sevenaer, wilde weten wie de 'auctor intellectualis' was, sprak zelfs over 'onbevoegd optreden' van de kerkvoogdij en 'dreigde desnoods [...] verwijdering te eisen'.¹⁵³

MB / JK

16A Het oksaal

Resteert: bouwsporen en dubbele deur met geelkoperen spijlen
Mechelen (spijlen), ca. 1460
Breda (houtwerk), ca. 1460, 1567

Dubbele deur, br. 116 (noord), 114 cm (zuid)
Geelkoperen spijlen, h. 130 cm

Oudste afbeeldingen
1902 (anoniem, *Gids* (1902), afb. 378)

Literatuur
Kalf (1912), 83; Steppe (1952), 129

In het derde kwart van de vijftiende eeuw moet het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, dat rondom, dus aan zuid-, oost- en noordzijde afgesloten was, ook aan de westzijde voorzien zijn geweest van een behoorlijk dichte afscheiding (een oksaal), om het meest gewijde deel van het gebouw af te zonderen van de overige kerkruimte, die deels zelfs nog bouwplaats was. In het koor vonden de belangrijkste liturgische handelingen plaats en werden door de kanunniken van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat de getijden gezongen. Op hoogtijdagen stonden zangers op dit oksaal¹⁵⁴, zodat hun klanken doordrongen tot zowel het gezelschap in het hoogkoor, de kanunniken en ongetwijfeld ook de stedelijke en adellijke elite, als tot het gewonere volk dat zich in transept en het schip van de kerk bevond. Bovenop het oksaal stond ook een altaar dat zelfs nog voorzien was van een gebeeldhouwd retabel, geschonken in de late vijftiende eeuw door Aleid van Beversluis († 1493).¹⁵⁵ Boven of misschien aansluitend op het oksaal bevond zich in de triomfboog (de boog op de grens van viering en koor) een triomfbalk, waarop het triomfkruis – een ten minste levensgroot crucifix, boven alles uit zichtbaar vanuit transept en kerschip – stond. Ook is mogelijk dat het triomfkruis hoog boven de triomfbalk in de boog was opgehangen. In 1510 werd gesproken over er een godslamp, dus een continu brandende oliepit, bij het crucifix boven het oksaal.¹⁵⁶ In de vastenperiode werd dit kruis afgedekt met een kleed, om op Goede Vrijdag – de dag van de kruisiging – weer te worden onthuld. In 1586/1587 werd het band waar dit kleed mee werd bevestigd, vernieuwd.¹⁵⁷ Op de triomfbalk, verwerkt in het huidige koorhek, werden met Pasen, Pinksteren en Allerheiligen dertien brandende kaarsen gezet.¹⁵⁸ Dit aantal verwijst naar een andere benaming van deze balk of 'trabes' en mogelijk ook naar de decoratie ervan. Op veel plaatsen in de Zuidelijke Nederlanden, maar ook elders, was de triomfbalk voorzien van de beeltenissen van Christus Salvator met de twaalf apostelen, hetzij in reliëf gebeeldhouwd in of ook wel geschilderd op de balkzijde aan de westkant, hetzij in de vorm van op de balk geplaatste beelden. Bij de afsluiting van de jaarrekening over 1586/1587 legde kerkmeester Stheven Van Wijck nog vast dat 'de kercke voor seker veel dingen sonder hem soude verloren hebben', en hij noemt dan "'t groot cruys' en ook 'apostelen'; wellicht dat met deze het triomfkruis en de apostelbeelden van de triomfbalk werden bedoeld.¹⁵⁹ Na de 'geuserye' werden op 24 oktober 1567 door de kerkmeesters *de 'twelf apostelen ende Salvator aenbestedt te repareren ende op te hange'*.¹⁶⁰

Van het gotische oksaal is niet veel over. Tegen de oostelijke vieringpijlers zijn aan de koorzijde, juist achter het huidige koorhek, nog sporen zichtbaar van de aanzet van het ongetwijfeld natuurstenen oksaal, dat vermoedelijk in het midden van de vijftiende eeuw, tegelijk met het koor zelf, werd gerealiseerd. Misschien dat de rustieke stenen borstwering waarop het koorhek is gemonteerd, deels ook resteert

100 Dubbele deur met geelkoperen spijlen afkomstig van het oksaal (foto RDMZ, 2002).

A

B

101A-B Details dubbele deur (foto's RDMZ, 2002).

van het oksaal (afb. 359). Gebruikelijk was dat tegen het oksaal aan de west- ofwel kerkzijde één of meer altaren waren opgesteld, al dan niet onder de zangersgalerij. Gezien er in Breda geen vanuit de viering toegankelijke crypte was, ligt voor de hand dat het om twee altaren ging, terzijde van een centrale doorgang met dubbele deuren naar het koor. Ook Steppe rubriceert het verloren gegane oksaal uit Breda onder die met drie vakken (de doorgang in het midden) en hij vermeldt in navolging van Kalf dat de borstwering van het oksaal was beschilderd met figuren.¹⁶¹ Dit is echter gebaseerd op een verkeerde lezing van een passage in de kerkrekening over 1524, waar overigens verderop wel sprake is van wat eenvoudig schilderwerk boven op het oksaal.¹⁶² Aan de koorzijde sloten waarschijnlijk de koorbanken met korte hoekstukken aan op de doorgang midden onder het oksaal, een situatie die voor 's-Hertogenbosch gereconstrueerd kon worden en ook elders gangbaar was.¹⁶³ De dubbele eikenhouten deuren met geelkoperen spijlen bevinden zich nog steeds ter plekke: ze werden opgenomen in het latere koorhek (afb. 100, 101A/B). In 1515 werden 'de coperen pylaren van die doire van den coir / die dorre van den cheur', van de deuren naar het koor, geschuurd en vastgezet.¹⁶⁴

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat tijdens de beeldenstorm van 1566 het oksaal het zo zwaar moest ontgelden, dat het vervolgens werd geruimd om na verloop van tijd plaats te maken voor het aanzienlijk lichter geconstrueerde koorhek (zie cat.nr. 67). De triomf- of apostelbalk en het triomfkruis bleven tot laat in de zestiende eeuw gehandhaafd, zoals uit de aangehaalde bronvermeldingen blijkt. De gotische oksaaldeuren werden onmiddellijk na de beeldenstorm hersteld en bleven op een of andere wijze in gebruik; dit lijkt immers de enige verklaring voor de panelen met het jaartal 1567 in de renaissance rolwerk-cartouche, die op identieke wijze en net asymmetrisch in de bovenlatei van de deuren zijn gemonteerd.

De dubbele oksaaldeur bestaat uit twee nagenoeg gelijke deurhelften, waarvan de noordelijke is voorzien van een zware, sterk architectonisch vormgegeven makelaar of sluitlat, die is samengesteld uit drie gekoppelde colonnetten. Met name dit onderdeel van de gotische deuren toont grote verwantschap met het koorgestoelte, en het ontstaan van een en ander zal dan ook dicht bij elkaar liggen. Aan de bovenzijde is deze makelaar bekroond met een neogotisch engelenfiguurtje, dat met gevouwen handen in gebed neerzit en naar beneden kijkt; wellicht dateert deze aanvulling uit de jaren 1935-1936, toen het koorhek werd hersteld. Het ijzerwerk op de deuren,

scharnieren en grendels, dateert ook van deze restauratie, evenals de deels vervangen briefpaneeltjes, de vernieuwde onderlatei en enkele andere details.¹⁶⁵

De onderhelft van beide deuren bestaat uit twee maal drie briefpanelen; van de noordelijke deur zijn er vier grotendeels authentiek, dus uit het derde kwart vijftiende eeuw; van de zuidelijke deur zijn er twee en één voor de helft nog gotisch. De staande stijlen zijn grotendeels oorspronkelijk en zijn in de afgeschuinde dagkanten terzijde van de open bovenhelft gedecoreerd met telkens acht roset-achtige bloemen (in totaal dus vier reeksen van acht bloempjes per deur). In de open bovenhelft zijn vier hele en terzijde tegen de stijlen twee halve gegoten geelkoperen spijlen gevat, de eerder genoemde 'coperen pylaren'. Deze acht hele en vier halve spijlen zijn alle 130 centimeter hoog, met een basis van 6,8 centimeter doorsnede. Her en der zijn ze op beschadigde plekken gesoldeerd met tin; meer recent ook met koper gelast. De halve zuiltjes aan de zijkanten zijn tegen de eikenhouten deurstijlen geschroefd; de middelste vier zijn in het raamwerk dat de deuren vormen, vastgeklemd. Op ongeveer 14 centimeter van boven is dwars door alle spijlen en aansluitend door de deurstijlen een dunne ijzeren trekstang aangebracht, waarschijnlijk in 1567 toen de deuren aan de bovenzijde vermoedelijk wat werden ingekort en van een nieuwe, gepaneelde, latei werden voorzien met het jaartal. Deze bovendorpel is zo dun dat de zeshoekige kapiteeltjes van de geelkoperen spijlen aan beide zijden ruimschoots buiten het vlak uitkomen.

De acht geelkoperen spijlen van de oksaaldeuren zijn onderling identiek en de vier halve spijlen zijn overlangs doorgezaagde soortgelijke exemplaren. Alle tien de spijlen zijn hol gegoten en na het gieten met vijlen, schuren en polijsten nabewerkt. De spijlen zijn opgebouwd als antieke zuilen, met een zich verjongend, geprofileerd basement en een weer uitkragend kapiteel. Basis en kapiteel zijn zeszijdig; van de kapiteeltjes is de onderrand nog eens overhoeks aangevild, zodat daar een twaalfhoek ontstond. In de zuilen zijn vijf geprofileerde knopen opgenomen. De onderste en de bovenste knoop sluiten direct aan op basement en kapiteel, de overige drie bevinden zich op onderling regelmatige afstand van elkaar. De onderste drie knopen zijn zeshoekig, evenals de onderste helft van de zuilschacht; de beide bovenste zijn rond net als de bovenhelft van het zuiltje. De spijlen passen in een karakteristieke groep Zuidnederlands geelgieterswerk, waarvan Mechelen in de loop van de vijftiende eeuw uitgroeide tot het belangrijkste productiecentrum.¹⁶⁶ Niet onwaarschijnlijk is dat alle geelgieterswerk te Breda – deze gotische spijlen, de renaissancespijlen (zie cat.nr. 67), het doopvont (zie cat.nr. 51) – te Mechelen werden gegoten; archivalische bronnen ontbreken evenwel voor zowel de vijftiende- als de zestiende-eeuwse spijlen. Vanuit 's-Hertogenbosch werd in de late vijftiende eeuw (1493) opdracht verstrekt aan de gieter Aert van Tricht te Maastricht, die in 1492 ook het kostbare doopvont leverde, voor dergelijke spijlen, en korte tijd later werden er meer betrokken uit Brussel.¹⁶⁷ De Haarlemse Sint-Bavo daarentegen bestelde in de loop van de vijftiende eeuw zowel een doopvont (1422, opgesteld 1426; gieter 'Olifier van Machelen') als een koorlezenaar (1498, geleverd 1499; gieter Jan Fierens) te Mechelen en vervolgens in 1509 ook het koperwerk voor het laatgotische koorhek, dat in 1511/1517 door Jan Fierens werd geleverd.¹⁶⁸ Wellicht dat de pas veel later in Breda vermelde 'Pellekaen', een grote koorlezenaar, eveneens Mechels gietwerk was.

JK

16B

Deur noordzijde kooromgang

Breda, omstreeks 1450-1460

Eikenhout, ijzeren traliewerk en hang- en sluitwerk, 259 x 171 (het smalle deel 57) x 6 cm

Literatuur

Kalf (1912), 83.

Restauraties

Jaren dertig van de twintigste eeuw

De dubbele deur aan de noordzijde dateert nog uit de vijftiende eeuw en ongetwijfeld uit de jaren vijftig toen het koor en oude Herenkoor werden voltooid en in gebruik genomen (afb. 102A-C). Opvallend is de relatief grote breedte van de doorgang,